

melly a' tűztől segítettén, majd minden értz nemeket és a' földek közzül is némelyeket meg-olvaszt, a' szaga olyan mint a' meg-veszett tojásnak. Még ez a' tulajdonsága is vagyion, hogy ha az aranyat általa meg-olvasztják, és osztán a' vízbe töltik, a' vízbe az arannyal együtt, mint a' só egytve olvadva fenn marad. Innen Stáhl azt állítja, hogy Móses az arany borjút ilyen módon itatta-meg a' Pusztába bálványozott Izráellel. (39—40.)

A kén tárgyalása Zaynál csaknem 8 lapra terjed, míg Pillernél nem egészen kettőre; az enyveké 31 lapot foglal el, míg Pillernél hat és felet! A meghatározásokat s a testek tulajdonságainak leírását azonban általában Pillertől veszi át; ugyanakkor több lelőhelyet nevez meg, mint forrása.

Az idézett részletek tanúsága szerint nyilvánvaló, hogy a plágiumvád alaptalan.

Földi János a természettudomány magyar nyelven való tanításáért szállt síkra.⁷ Érthetetlen tehát, hogy nem értékeli pályatársának az ásványtani magyar terminológia megteremtésére irányuló törekvését. E terminusok javarészt maga alkotta, pl. az idézettek kivül: *föld Balsam* (Naphta), *kőolaj* (Petroleum), *kulimáz vagy Szekérkenő* (Maltha), *Hegy-Szuok* (Pix montana); igaz, hogy nem teljesen következetes: az előljáró beszédben minerale: *ásvány*, regnum minerale: *ásványok világa*; a részletes tárgyalásban azonban már „földek világa” szerepel. Ugyancsak az előljáró beszédben említi, hogy a geometriai terminusokat Dugonics művéből vette át (pl. Rhombus = pais, Conus = tsuts, Sphaera = gömb, stb.) Így tehát még a szóhasználatban sem titkolta el forrását!

May István

Milton Elvesztett paradicsom-a Magyarországon

Milton eposza a XVIII. század közepén kezdi meg diadalútját. Milont a század elején Joseph Addison (1672—1719) fedezi fel és az ő munkássága nyomán ismerkedik meg Európa Milton remekével. Őrá hivatkozik Bessenyei Sándor is, aki több, mint 170 éve, hogy „a szőke Tisza' Szigetes kebelénn . . . Kilinitz nevű Szitetetskénn . . . Szabolts Vármegyében a Paszabi kies vidékenn”¹ „rousseau magányban . . . édes anyanyelvünkhöz idomította Milton teljes elvesztett és visszanyert paradicsomának komor és fenséges sorait, a gárdista köre utolsó haditetteként.”²

A német nyelvterületen is jelentős mértékben hatott ebben az időben az eposz.³ Többen lefordítják. Jellemző, hogy Bodmer 1732-ben megjelent fordítása még ebben az évszázadban hat kiadást ért meg (1732., 1742., 1754., 1759., 1768., 1780.), de legjelentősebb emléke a német Milton-kultusznak Klopstock *Messiasa* (1748.).

Bécs irodalmi élete, — hol legjeledezősebb íróink, a testőrírók éltek, — kivétel. Ide is hamar elérkezett Milton híre, de mivel a császárváros Josef von Sonnenfels (1732—1817) hatására a a franciás, klasszicista ízlést követte, így Milont, — kinek neve az ezzel szembenálló új, a preromantika eszménye felé közeledő irodalmárok jelszava volt, — és az angol irodalmat meglehetősen gyanakodva fogadták.⁴ A század 80-as éveiben változik a helyzet. II. József alatt egyre szorosabbak lesznek Anglia és Bécs politikai kapcsolatai. Az angol születésű Taube Frigyes Vilmos (1728—1778) özvegye megalapítja Bécsben az angol irodalmi klubot. Irodalmunk szempontjából különösen a Theresianum tanárának, M. C. Denis-nek (1729—1800) Milton-rajongása jelentős, aki a nagy költőt Klopstockkal együtt Herkules oszlopainak szokta nevezni.⁵ Bécs és London egyre szorosabbá váló kapcsolatai erősítik a magyar érdeklődést Anglia iránt. Bécs közvetítt irodalmunk felé Pope, Young, Shakespeare művei mellett Milont is. Egy kedves epizód a Bécsben kibontakozó magyar Milton-kultusszal kapcsolatban, hogy Mednyánszky Jánost (1747—1833), ki 1767-től volt a Theresianum növendéke, társai Miltonnak nevezték, kinek nagy eposzát szüntelenül olvasta és magánál hordotta.⁶

¹ MIXICH: i. m. 71.

² Bessenyei Sándor I. kiad. Kassa 1796. „Az olvasóhoz”.

³ TARNAI ANDOR: A deákos klasszicizmus és a Milton-vita. ItK 1959. 73.

⁴ ENRICO PIZZO: Miltons Verlorne Paradies im deutschen Urtheile des 18. Jahrhunderts. Berlin 1914.

⁵ NAGL-ZEIDLER: Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. II. 324—326. FÉST SÁNDOR: Angol irod. hatások . . . (Bp. 1917.) 32.

⁶ NAGL-ZEIDLER: i. m. II. 45., 324—326. FÉST S.: i. m. 37.

⁷ SZINYI J.: M. I. VIII. 984.

„Az angol irodalmi hatás első korszakában a mi íróink csak franciára fordított angol írókat ismertek.”⁷ Bár a testőrírók legjobbjá, Bessenyei György is dicséri Milton fenségét, mégis éppen úgy tesz, mint testvérbátyja, Bessenyei Sándor (1743–1809), ki fordításának előszavában Voltaire tekintélyére építve érvel,⁸ kinél „senki sem adta igazabban elő a valóságos eredetét”.

Európában ebben a korban az eposz nem annyira tartalmával, mint poézisének formájával hatott, mely szemben állt a latin-franciás klasszicista gyakorlattal. A fenségesség legjobb kifejeződését látták benne és Sátán végzetes individualizmusa is olyan eleme az eposznak, mely hosszú időre kihatót. Ezek a koraromantikus mozzanatok adtak szárnyat a költő kultuszának.¹⁰

Először a bécsi testőrírók: Bessenyei György, Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám¹¹ találkoztak Milton eposzával. Az első teljes magyar *Elveszett paradicsom* fordítás is Bessenyei Sándor — az egykori bécsi testőr — műve. De vannak elődei is ennek a fordításnak. A kassai *Magyar Museum* első számában jelent meg „Milton' El-vesztett Paraditsom-ából mely a' Deákkiadás szerént hat Énekbe foglaltatott egynehány példa”¹² címen Baróti Szabó Dávid (1739–1819) vitát kavart — latinból készült — fordítása, melynek kiegészített teljes formája 1789-ben megjelent verseinek élére került.¹³ Ez felelevenítette régi vitáját a latin alapműveltségű, konzervatív szellemű Rájnis Józseffel (1741–1812).¹⁴ Rájnisnak nemcsak a fordítás ellen volt kifogása, hanem a fordított művet, Milton remekét is támadta, mely véleménye szerint „szentséttelen munka”, „melyben néhány szépségek csak úgy ragyognak az irtóztató hibák között, mint egynehány tsillagok a sűrű fellegekkel bévont égnék tisztább részein”. Ezért méltán írja néki Batsányi János, aki Baróti Szabó védelmére sietett: „Tsudálkozom rajtad, hogy Szabót akarván betsmérelni, Milton ellen kelsz ki”. Batsányi — ki az eposz lefordítására serkentette Baróti Szabót — a kassai *Magyar Museum* toldalékában megjelent hosszabb levelében¹⁵ így tesz hitet Milton mellett: „Milton egyike a' legnagyobb Poétáknak, kik valaha az Emberi Nemzetet énekeikkel gyönyörködtették, oktatták és bölgöditették . . . Miltont nem tsak maguk az Ánglusok tisztelik, és majd úgy szólván imádják, hanem minden Európai Nemzetek, a'kik a' szép Tudományokban jártasabbak a' legnagyobb Poéták közzé helyeztetik” (283–284). De a vitában Rájnis nemcsak — a különben Voltaire-től származó — stilisztikai kifogásait mondja el, hanem teológiai érvei is vannak a protestáns Milton ellen. Kifogásolja a katolikust meggyőződéssel össze nem férhető tételeket, a miltoni „pokol” berendezését, mit az egykori jezsuita szerzetestől nem is csodálhatunk.¹⁶

A fentiek ellenére sem tekinthetjük Baróti Szabó Dávid vitatott munkáját az *Elveszett paradicsom* első magyar fordításának. Ez az Orczy Lőrincnek ajánlott munka az eredetinek egy Ludwig Bertnand Neumann (Neander) nevű osztrák szerzetes által készített, hat énekben, vergiliusi hexameterekben összesűrített latin átdolgozás fordítása.¹⁷ Már pedig „Miltont vergiliusi hexameterekben megszólaltatni . . . képtelen vállalkozás”.¹⁸ Már 1790-ben Tertina Mihály is tiltakozik Baróti Szabó fordításának megtévesztő címe ellen és biztatja Göböl Gáspárt, kinek alább ismertetett könyve kapcsán írja kritikáját, hogy Baróti Szabó Neumann fordítása után Miltont fordítsa le, de angolból.¹⁹ Kazinczy Ferenc is kifogást emelt a „közvetített” fordítás ellen.²⁰ Nem véletlen, hogy Baróti Szabó fordítását hamar elfelejtették. 1871-ben a fiatal Ábrányi Emil nagy lelkendezve „fedez fel” ezt a művet, amiért irodalmunk értőitől és ismerőitől nem kis dorgálást kap.²¹

⁷ FEST S.: i. m. 33.

⁸ Bessenyei Gy.: Die Geschäfte der Einsammkeit. Wien 1777. 77. A magyarság, 1778. 12. A természet virága vagy józan asszony. Kiadja: BOKOR JÁNOS. RMKvtár 35. 36.

⁹ Voltaire irányított szerepéről: FEST S.: i. m. 33. 63–64. Munkája: Essai sur le poésie épique Chap. IX. Milton Question sur l'Encyclopédie.

¹⁰ SZERB A.: i. m. 432–451. HORVÁTH KÁROLY: A romantika. Bp. 1965. HEGEDŰS GÉZA: A magyar romantika Bp. é. n. (Új könyvtár 23.) BARTA JÁNOS: A romantika mint esztétikai probléma. Debreceni Kossuth L. Tud. Egy. 1956. évi Act. A fenségességhez: TARNAI A.: i. m. 67–83. Az individualizmusoz SZERB A.: i. m. 503. s köv. I. VÉRTESEY JENŐ: Hugo Viktor két posthumus költeménye. EPhK 1907. 53.

¹¹ Orczy Lőrinc: „Két barátunk hosszú útra való vándorlása” és „Élete módjának változásáról” c. versei.

¹² Magyar Museum I. Köt. 55–61.

¹³ Baróti Szabó Dávid: költeményes munkái. Kassa, 1789. I.

¹⁴ Rájnis: Magyar Virgilius. Pozsony 1789. A korábbi vitához: Batsányi János Összes Művei. II. Köt. Bp. 1960. 491–492.

¹⁵ Magyar Museum III. Köt. 271–345. „Toldalék a' Magyar Museum III-dik negyedéhez”. Lásd: Batsányi János Ö. M. II. Köt. 153–199.

¹⁶ Rájnis J.: A' Magyar Virgiliushoz tartozó sisakos paiz'os, kardos mentő írás. Magyar Virgilius. Pozsony 1789.

¹⁷ NEUMANN L. B.: Lapsus protoparentum ex poemate Miltoni cantus VI. Vindobonae. 1768. Typis Cheleonianis (OSzK 235. 386. szám)

¹⁸ TARNAI ANDOR: i. m. 78.

¹⁹ Ephemerides Budenses. 1790. jún. 7. 19. szám. 208–212. WALDAPFEL JÓZSEF: A hazai hírlap és folyóirat irodalom történetéhez. MKSz, 1930. 76.

²⁰ Orpheus I. köt. 374.

²¹ ÁBRÁNYI EMIL: Baróti Szabó Dávid *Elveszett paradicsom*. Fővárosi Lapok 1871. 131. sz. — Tálcalevél a szerkesztőhöz. uo. 13. sz. vő. 143. szám (Pollák Lipót)

De nem ez Bessenyei Sándor fordításának egyetlen előzménye. A XVI. századig visszamenő hagyománya volt a magyar teológusok angliai tanulmányainak, mely a XVII. század 30-as éveitől a puritanizmus idején volt jelentős.²² Bár a XVIII. században Mária Terézia rendelkezései akadályozták a protestáns teológusok külföldi, angliai utazását, mégsem szüntették a diákok vándorlása. Jól példázza ezt Robert Townson magyarországi utazása, ki 1793-ban Debrecenben 4–5 volt angliai diákkal találkozott.²³ Ezek a régi hagyományok a „szerves és az éltető irodalmi hatások közvetítése szempontjából... meddőnek mondhatók”. Másrészt nem lehet tagadni, hogy e szórványos kapcsolatok késztették elő a talajt az angol kultúra és irodalom hatásainak befogadására. „Református lelkészek voltak az elsők között, akik angol irodalmi műveket eredetiben olvastak. Az új irodalmi hatás azonban nem tőlük ered.”²⁴

Már Rájnis kapcsán megemlítettük azt, hogy az európai helyzettől eltérően nálunk a teológiai szempontok is közrejátszottak Milton megítélésében. Természetes törekvés az, hogy az 1790-es évek viharosan megmagyarosodó református írók is megpróbálkozzanak a nagy protestáns eposz lefordításával, de itt már — mint ahogyan ezt Tarnai Andor is megállapítja — „Milton sokkal inkább számít vallásos szerzőnek, mint amott” (80. l.). Érdekes Fest Sándor megállapítása ezzel kapcsolatban. A Bécsen keresztül hozzánk érkező hatás előtt Miltont nem költőként, hanem teológusként tartják számon hazánkban. Diákjaink főként híres hitvitázó művét, a *Defensiot* olvasták. Erre mutat, hogy ez a könyv az Egyetemi Könyvtárban és a Széchenyi Könyvtárban, — a különböző adományozások eredményeként, — tíz példányban is megtalálható.²⁵

Ennek a protestáns írókörnek Milton kultuszát kell először is felmérnünk. Kováts Ferenc (†1819), Veszprém megye egykori irodalmárkodó főmérnöke 1788. január 29-én Szentgálról kelt, Pálóczi Horváth Ádámmal írt, verstani kérdésekkel foglalkozó levelében így ír az *Elveszett paradicsom*ról: „Egykor hozzáfogtam vala fordításához, de amely hivatalbeli foglalatosságok miatt még félben hever.” Ennek ellenére közöl az eposz első énekéből 40 sort.²⁶ De a címzett, Pálóczi Horváth Ádám is — ki Debrecenben tanult meg angolul — kiadta még ebben az évben az eposz első 28 sorának fordítását „A Milton el-veszett Paradicsomából fordítás próbára; egynehány verssor” címen.²⁷

Ennek az írói körnek legjelentősebb vállalkozása Péczeli József (1750–1792) komáromi református lelkész terve, — ki az első angolul beszélő magyar költő volt,²⁸ — Milton nagy eposzát akarta lefordítani folyó beszédben, „melyre már régen sok érdemes hazánkfiaktól” kéretett.²⁹ Ezt a tervet Ráday Pál is helyeselte, mivel Baróti Szabó „Miltonját” ő sem tekintette elfogadható megoldásnak.³⁰ Péczeli Józsefet viszont az irodalomtörténész Gulyás Pál így jellemzi: „pap voltáról egy percre sem feledkezett meg s mindig azt adja olvasói kezébe, ami az igaz keresztény elveknek leginkább megfelel”. Ezt a teológus szempontot, ha kell, az eredeti megmésztásával is érvényre juttatja. Jó példa erre Voltaire *Henriás* fordítása.³¹ Ezek után nem meglepő, az hogy Péczeli Milton remekét is, mint vallásos költeményt értékeli. Egyik versében is így említi.³²

Itt kell megemlékeznünk Göböl Gáspár (†1818) kecskeméti református prédikátor egyik fordításáról, mely Tarnai Andor szerint „a református, francia mintaképek és vélemények befolyása ált álló Milton-kultusz legterjedelmesebb emléke, Bessenyei Sándor munkájának megjelenése előtt” (i. m. 80. l.). Göböl, David Durand művét fordította le és adta ki 1789-ben.³³ Jól mutatja Miltonnal való kapcsolatát Péczeli József ajánlása: „Ajánljuk a' szép munkát mindenkinek, nevezetesen pedig az Asszonyoknak, a' kik Miltonnak el-veszett Para-

²² MÁRKI SÁNDOR: Cromwell és Erdély. ErdMúz 18. 15–37. ANGYAL DÁVID: Erdély politikai ériintkezése, Angliával. Száz. 1900. 309., 398., 495., 702, 873. s köv. I. PONGRÁCZ JÓZSEF: Magyar diákok, Angliában. Pápa 1914. KOPF LAJOS: Egy ismeretlen magyar költő Skóciában 1628-ban. ItK 1914. 19. KEMÉNY LAJOS: Thályai János cambridgei tanuló levele 1626-ból. ItK 1909. 484–485. SZILÁGYI SÁNDOR: Egy magyar követ Londonban 1655-ben. Föv. Lapok 1874. 273. sz. 1188. BALOGH FERENC: Van-e magyar ösztöndíj a cambridgei egyetemben. PEIL. 1866. 1021–1022. EÖTVÖS LAJOS: Adalékok az angol egyetemen tanult magyarokhoz. PEIL. 1866. 1247–1250.

²³ *Travels in Hungary in the Year 1793.* London 1797. FEST S.: i. m. 26–27.

²⁴ FEST S.: i. m. 11.

²⁵ Joannis Milton: Angli pro populo Anglicano defensio contra Claudii Anonymi, alias Salmasii Defensionem Regiam London 1651.

²⁶ A levelet közli ABAFI LAJOS. Figy. IV. (1878) 64.

²⁷ Holmi II. Győr 1793. 193–195. FEST S.: i. m. 40. Angol tudásról levele Kazinczy F-hez 1814-ben. (I. Köt. 324.)

²⁸ FEST S.: i. m. 10.

²⁹ Minden Gyűjtemény 1790. IV. 47.

³⁰ Ráday Pál levele. MTA kézirat. Levelezés 40 143. 65. sz.

³¹ GULYÁS PÁL: id. Péczeli József élete és jellemzése. Bp. 1902. 45. és 32–34.

³² GULYÁS PÁL: i. m. 45. TOLDY FERENC: A magyar költészet kézikönyve. Pest 1855. I. Köt. 450. Batsányi J. Ö. M. II. Köt. 182–183.

³³ „Az első embernek el-esése és az azt követő mind szomorú, mind örvendetes dolgok hat énekbe foglalva.” Pest 1789. Trattner.

ditsomát nehezen érthetik meg.³⁴ Előszava szerint ezt a haténekes poémát mentesnek látja Milton „szerentsétlenségei”-től és az előszóban (17. l.) felsorolt miltoni hibáktól. Ennek a műnek is ugyanolyan vallásos célzata van, mint amilyen ez a kör Miltonnak tulajdonított, hiszen Göböl a „kegyes dolgokban gyönyörködő s idegen nyelven nem olvasható” honfitársakat tartotta szem előtt az előszó szerint. Göből már korábban is ismerte Milton eposzát, hiszen Teleki István halálára írt versében (1788) már említi nevét.³⁵ A fordítást Tertina Mihály (1750–1808) fogta alaposabb kritika alá,³⁶ és arra bátorította a fordítót, hogy Milont is fordítsa le. De a feladattól Göből vissziart.

Született ebben az időben egy merész Milton-utánczat is ebből a református írói körből. Hunyadi Szabó Ferenc (1743–1795), kit Sinai Miklós ellenében³⁷ választottak meg szuperintendensnek és kinek nevében egy nagyon érdekes eschatologikus jóslat maradt ránk,³⁸ 1795-ben, élete utolsó évében József eladása címen írt egy irodalmilag is értékes eposzt, mely még abban az évben két kiadásban is megjelent.³⁹ Ez a könyv, talán, mint vallásos olvasmány talált visszhangra.

Ezek az előzményei Bessenyei Sándor 1796-ban a híres kassai „Ellinger János cs. és kir. privé. könyvnyomtató és áruló intézeté”-ben⁴⁰ megjelent kétkötetes fordításának. Bár megjelenésekor többen, köztük Fekete János (†1803) is⁴¹ örömmel üdvözölték, már elavult volt. Az első elmarasztaló kritika Szemere Pálé, ki 1815. január 17-én írt levelében így panaszkodik Kazinczynak: „nehezemre esett az olvasókhöz írt paragrafusait, ezeket a dölyffel hangos sületlenségeket olvasni”.⁴² De irodalomtörténészeink is elmarasztalják Bessenyei Milton-ját,⁴³ csupán Radó Antal és Ferenczi Zoltán próbálja védeni.⁴⁴ Mégis sikere volt ennek a könyvnek, hiszen 1911-ben jelent meg ötödik kiadása, 115 évvel az első kiadás után, amikor Jánosi Gusztáv formailag és nyelvilag sokkal korszerűbb fordításának második kiadása is elfogyott. Erre a sikerre Bessenyei Sándor sem számított, hiszen a könyv első kiadásának előszavában úgy „jósol”: „ki tudja, hogy talán edgy fél-század múlva ezen hibás fordításából Miltonnak edgy tökéletes Magyar Fénix nem buvik e ki”. A munka túlélte az ötven esztendő és ezóta sem bújt ki a „tökéletes Magyar Fénix”, hiszen a fent említett Jánosi-féle fordítás is gyenge munka.⁴⁵

De mi ennek a „halhatatlanságnak”, furcsa sikernek az oka? Mint láttuk a fordítás előtörténetéből, különösen a református írók körében szinte kezdettől határozott vallásos értékelést kap az eposz. Jól érzi Tarnai Andor, hogy Bessenyei Sándor fordítása „mint vallásos olvasmány talált visszhangra” (81. l.), éppúgy, mint Hunyadi Szabó Ferenc Milton utánczata. Egyetértünk vele abban is, amit az így előállt, — az irodalomtörténet határát túlhaladó, — feladatról ír: „Hogy ebben a környezetben hatott-e tovább és milyen irányban, a későbbi kutatásnak kell felmérni” (81. l.). Ehhez a felméréshez próbálunk az alábbiakban egy-két adattal hozzájárulni.

A protestáns írók Milton-kultuszának felvázolásakor látnunk kell, hogy a nagy költő a teológiai racionalizmus híveit is meghihette. Göből Gáspár⁴⁶ és Péczeli József⁴⁷ racionalista színezetű teológiát vallanak. Talán nem túl merész az állítás, hogy az *Elveszett paradicsom*-ban irodalmi jelentőségén túl valami „költőivé racionalizált” teológiát látnak, az érzélgős pietizmusnak valamiféle fenséges, költői ellenszerét, még akkor is, ha irodalmi ízlésüket kőti a franciás klasszicizmus. Ennek az állításnak igazolásához jobban kellene ismernünk a magyar teológiai racionalizmus máig feltáratlan történetét. Enélkül talán merész ez a valószínű állítás; az *Elveszett paradicsom* irodalom alá süllyedésében, vallásos népkönyvvé válásában az egyre jobban kibontakozó teológiai racionalizmusnak is szerepe van.

³⁴ Mindenes gyűjtemény 1790. III. 105. „Hir-adás”

³⁵ Magyar Musa. 1788. szept. 13. 268–270. GGKP = Göből Gáspár kecskeméti prédikátor.

³⁶ Vö. 22. jegyz.

³⁷ RÉVÉSZ IMRE: Sinai Miklós és kora. Bp. 1959.

³⁸ TROCSÁNYI ZOLTÁN: Kirándulás a magyar múltba. Bp. 1937. 405–406. RÉVÉSZ IMRE: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen 1943.

³⁹ József eladása. Egy próbatétel Milton szeránt. Pozsony 1795. 2. kiad. Diószeg. 1795. TAKÁCS BÉLA: Hunyadi Ferenc Milton elveszett paradicsomának „fordítója”. Egyhét. 1958. 283–290.

⁴⁰ KÁROLY GY. HUGÓ: Egy régi magyar nyomda és Bessenyei Sándor Milton fordítása. Figy. 1871. 26–27. sz. 304–306., 315–316.

⁴¹ Magyar Merkurius. 1798. nov. 15.

⁴² VÁCZY JÁNOS: Kazinczy F. levelezése. Bp. 1902. 12. köt. 332. 2831. sz. Szemere Pál munkái III. köt. 118–121.

⁴³ TOLDY FERENC: A magyar költészet története. Pest 1867. 354. BALLAGI ALADÁR: A m. kir. testőrség története. Bp. 1872. 230–231. BEÖTHY ZSOLT: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalmunkban. Bp. II. Köt. 145–150. PINTÉR JENŐ: A magyar irodalom története, Bessenyei György felléptétől Kazinczy Ferenc haláláig (1772–1831). Bp. 1913. I. Köt. 133. 134. Irodalmi Lexikon. Bp. 1963.

⁴⁴ RADÓ ANTAL: A magyar műfordítás története 1872–1831. Bp. 1883. 24. FERENCZI ZOLTÁN: Bessenyei Sándor Milton fordítása. ItK 1915. 129–138.

⁴⁵ Irodalmi Lexikon I. Köt. (Bp. 1963). 520.

⁴⁶ BIRÓ-BUCSAI-TÓTH-VARGA: A magyar református egyház története. Bp. 1949. 224.

⁴⁷ GULYÁS P. I. m. 46., s. köv. I. ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar honi prot. egyház története. Bp. 1907. 518–519.

A XVIII. század második felében egy ezzel ellentétes irányzat is hatott hazánkban. Az orthodoxiával szemben nálunk is érezette hatását egy a német pietizmussal rokon irányzat, B. Pictet svájci professzornak⁴⁸ és F. Doddridge angol lelkésznek⁴⁹ építő irányzata, kiknek munkái fordításokban magyarul is megjelentek. B. Pictetnek különösen Debrecenben voltak követői.⁵⁰ Ennek az építő irányzatnak kétségtelenül Szikszai György *Keresztény Tanításai* a leghatásosabb emléke.⁵¹ Ezeknek az iratoknak széles népi olvasótáborra volt. Ezt a *Keresztény Tanítások* kapcsán, úgy érzem, felesleges bizonyítani. Véleményem szerint — bár ez még további kutatómunkát igényel — ezeknek a könyveknek szerepük volt egy bibliai népi kegyesség kialakításában, mely a csaknem egy század múlva meginduló belmissziós és a velük rokon szabadegyházi mozgalmak (baptisták, nazarénusok, más kisebb ébredési csoportok) alapjává, gyökerévé vált, hiszen „bibliai embereket” nevelt. Vajon nem túl merész ez az állítás? Lehet-e valamilyen népi pietizmusról beszélni? Ezt Révész Imre is feltételezi, amikor így ír: „A nagy puritán-presbiteriánus ébredés lelki hatásai csöndben gyűrűztek tovább: elsősorban ezeknek lehet köszönni, . . . hogy az egyszerű egyháztagok között lassan, de folyvást terjedt a Szentírásnak, a káténak, de legfőképpen az énekeskönyvnek önálló ismerete”.⁵²

A XVIII. század második felének főnt említett pietizmusa nem halt el teljesen. Hiszen az 1840-es évek elején is számolnak vele: „Lássuk a pietisták osztrályát — írja a Protestáns Egyház s Iskolai Lap —, tagadni nem lehet, hogy gyakorlati küléletük példás, jámbor és egyszerű, de a hervadt szín, a természettől messzeállás miatt . . . ez irányt úgy lehet tekinteni, mint szellemi aszkórt”.⁵³ Nem hízog, amit róluk ír, de ez tárgyunk szempontjából lényegtelen.

Ezzel a hatással az is együtt járt, hogy ezek a különböző gyökerekből táplálkozó pietista színezetű körök a német pietizmus mellett az angol, főként a puritán hagyományok felé fordítják vgyázó szemeiket. Erre több példát tudunk felsorolni. Ekkor fordítják magyarra Bunyan János: *Zarándok útját*, mely a XVIII. század fordulójáig gyors egymásutánban két kiadást ért meg, de a hervadt szín, a természettől messzeállás miatt . . . ez irányt úgy lehet tekinteni, mint szellemi aszkórt”.⁵³ Nem hízog, amit róluk ír, de ez tárgyunk szempontjából lényegtelen.

Ezzel a hatással az is együtt járt, hogy ezek a különböző gyökerekből táplálkozó pietista színezetű körök a német pietizmus mellett az angol, főként a puritán hagyományok felé fordítják vgyázó szemeiket. Erre több példát tudunk felsorolni. Ekkor fordítják magyarra Bunyan János: *Zarándok útját*, mely a XVIII. század fordulójáig gyors egymásutánban két kiadást ért meg, de a hervadt szín, a természettől messzeállás miatt . . . ez irányt úgy lehet tekinteni, mint szellemi aszkórt”.⁵³ Nem hízog, amit róluk ír, de ez tárgyunk szempontjából lényegtelen.

Ezzel a hatással az is együtt járt, hogy ezek a különböző gyökerekből táplálkozó pietista színezetű körök a német pietizmus mellett az angol, főként a puritán hagyományok felé fordítják vgyázó szemeiket. Erre több példát tudunk felsorolni. Ekkor fordítják magyarra Bunyan János: *Zarándok útját*, mely a XVIII. század fordulójáig gyors egymásutánban két kiadást ért meg, de a hervadt szín, a természettől messzeállás miatt . . . ez irányt úgy lehet tekinteni, mint szellemi aszkórt”.⁵³ Nem hízog, amit róluk ír, de ez tárgyunk szempontjából lényegtelen.

A századforduló idején kezdődik az az „angol divat”, melynek kibontakozása a reformkor idején következik be.⁵⁴ Mrs. Gore (Caterina Grace Frances, 1799–1861) már 1829-ben így

⁴⁸ A keresztyén ethikának summás veleje. Kolozsvár 1752. Theologia Christiana. Debrecen 1759, 1779. Medulla theologiae Christianae, didacticae et elucticae. Debrecen 1765. Claudiopoli 1783. A hétket minden napjára való könyörgések. Debrecen 1771., 1775. A szent vatsorával élés napjaira. Debrecen 1775. Jó életnek és jó halálnak mestersége. Ford: SZIGETI GYÖRGY. Győr 1786. Azokkal való vetélkedés, akik minden vallást jónak tartanak. Ford: TAKÁTS ADÁM. Pest 1784. A keresztyén erköltsi-tudomány, avagy szent és kegyes életnek mestersége. Ford: FELSO-ORI FULOP GÁBOR 3 szakasz. Pozsony 1788–1789 — ennek folytatása: P. B.-nek három apróbb munkáskája Pozsony — Komárom 1791. — részletei: 1790–1791. Pozsonyban-Komáromban jelennek meg.

⁴⁹ Az igaz kegyességnek kezdete és előmentele. Ford. TATAI FERENC. Debrecen 1761. A Krisztusban való hitnek erőssége. Ford: NÉMETHI SÁMUEL. Debrecen 1783.

⁵⁰ DR SZABÓ ALADÁR: Szikszai György élete és munkássága. Th. Sz. 1927 5–6. sz. 232., köv. I. P. WERNTE: Der Schweitzerische Protestans im XVIII. Jahrhundert. Debreceni összefüggései: HOLL BÉLA: Egy évtized a debreceni nyomda történetéből 1774–1783. Egyht. 1959. 371–379.

⁵¹ SZABÓ A.: i. m. PAPP JÁNOS: A Keresztyén Tanítások eddigi kiadásai R. E. 1957. 187–189. MIKLÓS DEZSŐ: Szikszay dokumentumok Debrecenben. R. E. 1958. 344–345. PAPP JÁNOS: Adalékok a „Keresztyén Tanítások és Imádságok” történetéhez. Egyht. 1959. 101–113.

⁵² RÉVÉSZ IMRE: Egy fejezet . . . 7.

⁵³ PEIL. 1884. máj. 4. 411. OTTLYK ERNŐ: Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történetében. Bp. 1965. 165.

⁵⁴ SZIGETI I. SÁMUEL ford. 1771. (kézirat). Szigeti Gyula Sámuel és Tordai Sámuel 1777–1778 Kolozsvár 2. kiad. Kolozsvár 1782. vö. SZIGETI JENŐ: Bunyan János: A Zarándok útja Magyarországon. 1967. (kéziratban)

⁵⁵ WOOD EDWARD: Gazda ember könyvetskéje . . . Szeben 1768.

⁵⁶ Pozsony 1776. Ny: Landerer M.

⁵⁷ KISS FERENC: Magyar parasztrófiák (Bp.) 1942.

⁵⁸ E. TROELTSCH: Aufklärung s. II. SÜKÖSD MIHÁLY: Tudós Veszprémi István. Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből. Bp. 1958. 44.

⁵⁹ FÉST SÁNDOR: Angolok Magyarországon a reformkorban. Bp. é. n.

ír erről: „alig van Európában ország, ahol az angломánia nagyobb, mint Magyarországon”.⁶⁰ Fest Sándor főuraink kezdeti angliai utazásai mögött a református teológusok angliai utazásait látja.⁶¹ Mint a lett Anglia, és ennek vallásos, teológiai konzekvenciái is vannak. A reális szükségleten túl ez az angolszász divat is magyarázza azt, hogy 1811-ben Pozsonyban „Biblia Intézet” alakult, melyet Zay Péterné bárónő és Jeszenák báró támogatott.⁶² A Brit és Külföldi Bibliatársulat 10 000 arannyal támogatta a vállalkozást. 1817-re tervezték — angol mintára — a Magyar Bibliatársulat megalapítását, amikor VII. Pius bullájának és XII. Leó tilalmának hatására a császári udvar nem járul hozzá, Balogh Péter mellett neves, Angliát járt grófunk, Teleki László megy küldöttségbe a királyhoz.⁶³ A Teleki-családnak ekkor már százados angol-hagyományai vannak. Ez az „angol-divat” bizonyos „belmissziós” megmozdulások kibontakozását serkentette. A Brit és Külföldi Bibliatársulat mellett 1841 után a Londoni Traktátus Társaság (The Religious Tractat Society) is Magyarországon működik.⁶⁴ Ez az angolbarát szellem segítette a skót misszió meglepedését is.⁶⁵

De térjünk vissza a vázlatos, sok következtetésre épülő gondolatmenet után Miltonhoz. Hogy mi ebben a folyamatban a szerepe, ahhoz csak a különböző kiadások számba vétele, megvizsgálása, valamint az életével és munkásságával foglalkozó irodalom vázlatos áttekintése segít. Bessenyei Sándor⁶⁶ nem vallásos célból és különösen nem protestáns népkönyvként fordította le az eposzt. Fordítói szándékát az első kiadás bevezetőjében tárja elénk, hol pusztán irodalmi céljairól beszél: „Minden erőmet, igyekezetemet arra fordítottam, hogy Milont tisztán és érthetőképpen tégyem elődbe”, majd így biztatja magát: „Légy hát bátor és vigasztald magad’ azzal, hogy a’ Magyar Littératurának fel-segítségébenn izzadó Nemes Lélek Tőled ezt a’ szent vakmerőséget jó néven veszik.” A fordítás prózában készült, mégpedig nem angolból, hanem franciából. Ferenczi Zoltán megállapítása szerint az *Elveszett paradicsom* Dupré de Saint Maur (1695—1777) 1729-es, míg a *Visszanyert paradicsom* Mareu de Pierre (1672—1742) 1736-ban készült fordítása nyomán.⁶⁷ Érdekessége, hogy két debreceni versfaragó írt ajánlóverset hozzá. Az első kötetben Bilek László (1744—1807) versét találjuk, ki 1795—97 között volt Debrecenben kegyesrendi hitszónok,⁶⁸ míg a másik verset egy N. S. jelzésű ismeretlen költő írta szintén Debrecenben.⁶⁹ Ez a két vers arra utal, hogy bár Kassán nyomtatták a könyvet, mégis lehetett valami kapcsolata Debrecennel már ennek a kiadásnak is. Talán szerepe van Milton debreceni népszerűségének kialakításában Weszprémi Istvánnak⁷⁰ is. Weszprémi István az oxfordi, cambridge-i egyetemeken tanult és ezután másfél évet töltött Londonban. 1757-től haláláig Debrecenben élt. Feltehető, hogy nemcsak az angol kegyeséget, hanem az angol nyelv és irodalom ismeretét is terjesztette. Segesvári István debreceni orvostársa talán az ő hatására fordítja le angolból William Derham Phisico-theológiáját.⁷¹ Erre a debreceni Milton-kultuszra utal az is, hogy Csokonai is írt egy verset „Milton elejébe”, mely nem maradt ránk.⁷² Az „epopeáról” írt értekezésében viszont így méltatja Milont: „Talán nem hibázok, ha azt mondom, hogy a világalkotások plénuma szerint, különösen teremtette az Istent ezt a Milont, az ő felsége nagyságos dolgait méltóképpen énekelje és énekelni csak ő tudja. Mely merészen hág fel ő a mindenhatónak számolyáig! mely vakmerően száll le a Sátánnak kétségbeesett tanácsházáig! mely óriási képeket, mely határtalan mezőt fog fel phantáziájában! Bizonytalan fényvel, világos homállyal festi a kiterjesztett erősségeket, szemmel fogható dicsőséggel a menyországot, rémítőleg a poklokat, édesen a paradicsomot. Egyszóval nem ő látszik a világban élni és képzelni, hanem a világ, az ég, föld, poklok és

* Valószínűleg Nagy Sámuel (Szerk.)

⁶⁰ Hungaryan Tales 3. vols. London 1829. Magyar Figyelő 1913. 449—452.

⁶¹ FEST S.: I. m. 11.

⁶² 125 esztendő mérőöldkö. BKBT. Bp. 1926. BALOGH FERENC: Debreceni Prot. Figyelmező. 1870. 430—437.

⁶³ BOD PÉTER: Magyar Athenas. 1766 Ajánlása. KONCZ J.: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Marosvásárhely 1896. 512.

⁶⁴ FORGÁCS GYULA: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve. Pápa 1925.

⁶⁵ FORGÁCS GYULA: A száz-éves skót misszió. „És lőn világosság...” Bp. 1942. 412—428. FEST S.: Angolok Magyarországon... Bp. é. n.

⁶⁶ NÉMEDI LAJOS: Bessenyei elődei és kortársai. Eger 1958. MARTOS GYÖRGY: Bessenyei Sándor szerelme. ItK 1906. Batsányi János. M. Bp. 1960. 502—504, 523, 530.

⁶⁷ FERENCZI Z.: I. m. ItK 1915. 128—138.

⁶⁸ SZINNYEI J.: M. I. I. Köt. 1049—1051. „A Nagy Lelkű Milton Szép Talentumokkal Bíró Fordítottájához — Bessenyei Sándorhoz, Vitéz Kapitány Urhoz. Debretzen 21-dik Január 1796”

⁶⁹ „A’ Milton Elveszett Paraditsomáról” Debretzenbenn augusztus 24-én 1796-ban”

⁷⁰ SÜKÖSD M.: I. m. MAGYARY—KOSSA GYULA: W. I. életéből. Orv. Hetilap 1940. 305., köv. I. ELEKES GYÖRGY: W. I. a híres debreceni orvos. D. Sz. 1944. TRENCSENYI WALDAPFEL IMRE: Könyvészeti adatok a XVIII. század Rákóczi kultuszához. MKSz. 1946. 104.

⁷¹ SZINNYEI J.: M. I. XII. köt. 867—868. „Phisico-Theologia azaz Isten léteinek és tulajdonságainak a teremtés munkájából való megmutatása, Irta Angolul Derhám Vilám.” Bécs 1793.

⁷² FEST S.: I. m. 64. VÁCZY J.: Kazinczy F. levelezése. III. Köt. Bp. MTA. 12. sz.

levegő az ő agyvelejéből kigombolyodni. Ezt az isteni poemát, mely kettős strophákban (!) íródott, magyarra fordította kapitány Bessenyei Sándor folyóbeszédében⁷³

Berzsenyi Dániel közel sem szimpatizál ennyire az angol költőfejedelemmel, ki „arkangyalokról és Belzebubokról epopeál”. Kazinczyhoz írt levelében arról vall, hogy ő elhatárolja magát Milton fantázia-szülte világától.⁷⁴

Bessenyei Sándor fordítása után is tovább terjedt Milton megbecsülése irodalmunkban. Kis János evangélikus szuperintendens, ki Dunántúlon az angol irodalom egyik legnagyobb hatású népszerűsítője volt, Kazinczyhoz 1804. január 3-án írt levelének tanúsága szerint egy kötetre valót már fordított Miltonból, de a könyv megjelenését és a munka folytatását a cenzurától teszi függővé.⁷⁵ Kötete soha nem jelent meg. Erdélyben is terjedt Milton kultusza. Bolyai Farkas egyik himnuszát fordította magyarra.⁷⁶

Bessenyei Sándor Miltonjának második kiadása 1817-ben szintén Kassán, Wigand Otto nyomdájában jelent meg. Hogy ennek a műnek volt-e már vallásos hatása vagy sem, ma már nagyon nehéz eldönteni. Jó lenne tudni, hogy milyen igényt próbált kielégíteni ez a 21 év múlva megjelent újabb kiadás. A fordító már régen halott. A már említett „angolmánia” csak a húszas években bontakozott ki. Ennek kikutatása így a jövő feladata.

A reformkorban, az ugrásszerűen megnövekedett angol kapcsolatok ellenére sem nő meg Milton népszerűsége, sőt egyre kevesebbet hallunk róla. A korszak határán, 1820-ban jelenik meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben az eposz két kis részletének verses fordítása. A cikk A. B. P. jelzetű írója,* ki jól tájékozottnak látszik az angol irodalomban, a *Baradlai utazás 1818-ban* című útibeszámolójában a hatalmas barlangcsarnok láttán így ír: „Ezen borzasztó tágas hely látása Milont juttatta eszembe”, és idézi az eposz két sorát. Másodszor akkor említi Milont, amikor a hosszú földalati bolyongás után társaival a napfényre lép. Itt az eposz világosság-himnuszának verses fordítását adja.⁷⁷ 1837-ben egy rövid, népszerű, életrajzi adatokat közlő tanulmány jelent meg a *Honművészb*ben Miltonról, melyben az N. A. betűkkel jelzett író a költő életének romantikus fordulatait (házassága, politikai karrierjének érdekes fordulatai stb.) emeli ki.⁷⁸ Van egy érdekes állítása: szerinte Milton élete végén „anabaptista” lett. Ez azért figyelemreméltó, mivel századunk baptista írói Milont többször baptistaként említik.⁷⁹ Bár ez az állítás alaposabb vizsgálatra szorul, valószínűleg ez is segítette Milton eposzának vallásos népkönyvvé válását a múlt század második felében.

A kor egyik legnagyobb költőjét, Kölcsey Ferencet is Milton életének romantikus sorsfordulói: szegénysége, elhagyatottsága ragadta meg.⁸⁰ 1846-ban hívta meg az akadémia Petrichевич Horváth Lázárt (1807–1851) tagjai sorába, ki székfoglaló értekezését Milton eposzáról „A vesztett paradicsom”-ról tartotta.⁸¹ Az értekezés nem önálló mű, hanem a francia romantika egyik előfutárának, Fr. R. Chateaubriand (1768–1848) Milton-életrajzának átdolgozása.⁸² Tudjuk, hogy Petrichевич Horváth 1845-ben párizsi utazása során jó kapcsolatba került a neves francia költővel, ki fényképével is megajándékozta.⁸³ Chateaubriand-nak jelentős hatása volt a magyar irodalomra.⁸⁴

Nemcsak Milton eposza, hanem élete is tele van romantikus fordulatokkal. Ezért a szabadságharc leverése után kiviruló magyar romantika szívesen fogadja az egymás után megjelenő terjedelmes Milton-életrajzokat. De ezek az életrajzok nem önálló alkotások. Y. F. Villemain (1790–1867)-nak, a neves francia irodalomtörténésznek ketten is lefordítják Milton-életrajzát: Gothard Endre a *Hölgylfutár*ban, Szana Tamás az *Ország Tükrében*.⁸⁵ Hamar népszerű lesz T. B. Macaulay (1800–1869) életrajza, mely a neves angol historikus első esszéje volt, 1825-ben az *Edinburgh Review*-ban jelent meg. Első fordítója Könyves Tóth Mihály református

* Talán Almási Balogh Pál (Szerk.)

⁷³ Az epopeáról írt értekezéséből. 3. p. IV. FEST S.: i. m. 64.

⁷⁴ Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez. Kiadja: MERÉNYI O. Nyiregyháza 1942. MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel. Bp. 1966. 219.

⁷⁵ VÁCZY JÁNOS: K. F. levelezése. II. Köt. 679. sz. 198.

⁷⁶ Pope próba-tétele Anglusból fordítá Más poétákkal való toldalékokkal... M. Vásárhelyen 1819. 78–72.

⁷⁷ Tudgyűjt. 1820. I. Köt. 63–91., 69. l.: I. Köt. 64–65. sor 74. l.: III. Köt. 40–50. sor.

⁷⁸ Honművész 1837. 23: 185–187., 24: 194–196.

⁷⁹ SOMOGYI IMRE: A vallásszabadság és a baptisták (Bp. 1937.); HARASZTI SÁNDOR: Az elvesztett paradicsom énekese. Bp. 1948.

⁸⁰ FEST S.: i. m. 64. Minden Munkái. Bp. 1886–1887.³ Franklin, X. köt. 234.

⁸¹ Honderű 1846. 5: 81–83. 6: 101–104., 7: 121–124., 8: 141–145.

⁸² Essai sur la littérature anglaise. Paris 1860. Furne.

⁸³ SZINNYEI J.: M. I. IV. Köt. 1267.

⁸⁴ KMETTY MARGIT: Adalékok Ch. hatásához. Bp. 1906. ZOLNAI BÉLA: Adalékok Ch. hatásához. EPHK 1915.

⁸⁵ Etudes de littérature ancienne et étrangère par M. Villemain. Paris 1858. GOTTHARD ENDRE: Hölgylfutár 1861. 36 : 261., 34: 269–270. 35: 277–278. SZANA TAMÁS: Ország tükre 1863. 7:62–67., 7: 76–77., 8: 87–88.

lelkész. A fordítás 1860-ban a Sárospataki Füzetekben jelent meg.⁸⁶ A *Pesti Napló* tárcarovatában Kazinczy Tituszé, Beöthy Paulina fordításában találjuk, ki több Macaulay-tanulmányt is fordított.⁸⁷ Ez a fordítás jelent meg külön füzetben 1876-ban B. P. fordítói jelzéssel az Olcsó Könyvtár 24. köteteként, mely ezenkívül még két kiadást ért meg (1894., 1903.), sőt Salgó Ernő 1923-ban újra fordította.⁸⁸

Egyetlen némileg önálló, — bár a szerző vallomása szerint a „manheimi német fordítás életrajza” alapján készült Milton-életrajz ebből a korból Kisfaludy Zsigmondé. Ő az egyetlen, aki — kezdve a *Honderű* 1836-os életrajzától, — legalább egy fél mondatban megemlíti, hogy az eposzt „magyarra Bessenyei Sándor fordítá 1796-ban”.⁸⁹ A többi forrás hallgat erről. Ő sem tud a későbbi kiadásokról. Károly Gy. Hugó fent említett tanulmányában (I. 40. sz. jegyzet) ezen kívül Imre Sándor debreceni akadémiai tanár nyilatkozatát említi, aki Bessenyei Sándor fordításának értelmét abban látta, hogy „magasztosabb dolgokra vezette a nemzet figyelmét s komoly tanulmányokra adott példát a későbbi nemzedékek hivatottjainak”.

Nemcsak irodalmárainkat, hanem Jókai Mórt is megihlette a romantikus életrajz és drámát írt belőle.⁹⁰ Festőink is hálás témát találtak a vak költő megjelenítésében. Orlai Petrich Soma (1822—1880) 1858-ban festette meg „Milton Elveszett paradicsoma című nagy költeményét három leánya körében tollbamondja” c. alkotását,⁹¹ de Munkácsit is megihlette a téma. Erről festi 1877 nyarán már Párizsban első világhíressé lett alkotását, mely 1878-ban a világkiállítás aranyérmert nyert és kivételes elismerést aratott. Ezért kapta nemesi oklevelét, ez emeli nevét a világhíres mesterek sorába. Európa-szerte kiállítják a képet, 1878 februárjában a buda-pestiek is láthatták. 16 napig volt kiállítva a kép. Jellemző: ez alatt 6857-en nézték meg és a kiállítás bevétele 2381 Ft 20 kr. volt.⁹²

Eközben Debrecenben kétszer is, 1866-ban és 1874-ben újra kiadták Bessenyei Sándor Milton-fordítását. A felsorolt életrajzok hallgatása már önmagában is árulkodik arról, hogy az irodalmi köztudat alá süllyedt Bessenyei műve. A fordító előszava, az ajánló versek eltűnnek, sőt most már „angolból” fordított munkának tünteti fel a kiadó. Tudomásom szerint az irodalmi, sőt a debreceni lapok sem kommentálják az eseményt. Az *Alföldi Hírlap* 1874-es évfolyama, mely Debrecenben jelent meg, rendszeresen közli a debreceni híreket, a Telegdi K. Lajos kiadásában megjelent könyveket, kinek kiadásában ez évben látott napvilágot Milton munkája, csak éppen erről a fordításról nem tudósít. Sőt az Országos Széchényi Könyvtárban az 1866-os harmadik kiadás nincs meg. Petrik Géza alapvető bibliográfiája sem említi ezt a fordítást.⁹³ Károly Gy. Hugónak szinte újra kell felfedezni az irodalmi köztudat számára Bessenyei Sándort és a művét 1871-ben, a *Figyelő*-ben.

Kik vásárolták akkor ezt a könyvet? Hiszen a nyolc év múlva megismételt újabb kiadás arra mutat, hogy nem lehetett „rossz tizlet” az előző kiadás sem. Egy érdekes adatunk van ezzel kapcsolatban. Kiss Ferenc írta meg több alkalommal a nagyszalontai ún. „templomos gyülekezet” krónikáját. Szalontán a bibliai parasztlak házaknál gyülekeztek pap nélküli áhitatos összejövetelekre, hol rendszeresen olvasták a régi puritán könyveket. „Az összejövetel fő része a Szentírás egy-egy helyének magarázata vagy valamilyen régi bibliamagyarázó könyv egy-egy fejezetének felolvasása volt.”⁹⁴ Ezek között a *Keresztyén Tanítások*, a *Zarándok útja*, az *Adina levelei* mellett az *Elveszett paradicsomot* is felsorolja. De nemcsak Szalontán voltak ilyen bibliai csoportok. Ezeknek az érdekes népi ecclesiológus kutatása még sok meglepetést tartogat. Egy biztos: a régi pietista szellemi könyvek újra népszerűek lettek. Egy érdekes adalék ehhez Pápai Páriz Imre: *Keskeny útja*, melyet Tóth Sándor békési segédlelkész adott ki 1898-ban. A nemes, puritán szellemű könyv első kiadása 1647-ben Utrechtben jelent meg. A XVII. században 5, a XVIII. században 6 kiadást ért meg. Ez a 8. kiadásnak feltüntetett átdolgozás valójában a 12. kiadás, de az sem lehetetlen, hogy több kiadása még lappang valahol. A könyv kiadója, Véver Oszkár a kiadásra kerülő 1000 példányból 200-at

⁸⁶ 1860. 495—542.

⁸⁷ PN. 1862. 170—176. szám. SZINNYEI J.: M. I. V. Köt. 1301—1302.

⁸⁸ MACAULAY: Irodalmi és történelmi tanulmányok. Ford: SALGÓ ERNŐ. Bp. 1923. Révai Világ Könyvtár 39. sz. A 20-as években újra megjelent a Révai Nagy Írók sorozatában is.

⁸⁹ Szépirodalmi Közlöny 1858. 74: 2379—2380. 75: 2403—2405., 76: 2427—2430.

⁹⁰ JÓKAI MÓR: Milton. Bp. 1877. Pfeifer. A Nemzeti Színház Könyvtára 110. sz.

⁹¹ Szépirodalmi Közlöny 1858. 2397—2398. TEHEL PÉTER: Orlai Petrich Soma. A Magyar Műv. tört. Munka-közösség Évkönyve Bp. 1952. N. N. C. P. S. újabb történelmi képe. VU. 1858. 117.

⁹² NEUE, GOTTHARD: Urteile der französischen Presse über Michael Munkácsy und eine neuestes Gemälde: Milton seinen Töchtern das Verlorene Paradies dicitierend. Paris 1879. Milton: VU. 1878. 618. RADOCXAY DÉNES: A Milton történetéhez. Szm. III. (1942) 240—242.

⁹³ Magyar könyvtáriszt 1861. Bp. 1886. Létezéséről: SZINNYEI: M. I. I. Köt. 1007. Révai Nagy Lexikon. Bp. 1911. III. Köt. 211.

⁹⁴ A könyvhöz: SZINNYEI: M. I. X. Köt. 406—407. Magyar Könyvtáriszt 1897. A „baptista” kiadáshoz: Az Evangélista 1898. 21—22. szám. Keresztyén 1898. 64. és 74. SZIGETI JENŐ: Pápai Páriz Imre Keskeny útjának „baptista” kiadása. 1967. (kézirat)

ügy készítette el, hogy a keresztségről szóló 23. részt baptista szellemben átdolgoztatta, hiszen a bibliai körökben, legyen az református vagy baptista, keresettek voltak az ilyen könyvek. Ezt bizonyítja az adventista E. G. White: *Jézushoz vezető útjának* históriája is.⁹⁵

Hogy ez így történt Milton *Elveszett paradicsom*ával is, azt az 1911-ben megjelent 5. kiadás bizonyítja. A könyv változatlanul közli Bessenyei Sándor szövegét, de a 313. oldalon egy reggeli meg egy esti imádság áruklodik a könyv igazi rendeltetéséről. A 315. oldalon „Tájékoztató” ez a szöveg áll: „Ezen *Elveszett* és újra visszanyert *Paradicsom* című könyv nyomását nem árusítás céljából, hanem többek által felkért Bereczki Mihályné szül. Zsiga Rebeka keresztyén asszony felkérésére határoztam el, aki az ő lelkes keresztyén társnője Andor Mátyásné szül. Boricsa Erzsébet és Kocsor Sándor ígéretet tettek arra nézve, hogy ez a mű újra kiadható legyen, az előfizetőket összegyűjtik. Íme az Úr segítségünkre lett és lehetővé tétetett sokaknak az, hogy eme régi keresztyén hitoktató művet saját alá vehettem. Köszönet érte minden előfizetőnek, de különösen Bereczki Mihálynénak, Andor Mátyásnénak és Kocsor Sándornak, kik e régi hitoktató mű újra kiadásán keresztyén lelkiismerettel buzgólkodtak. Békés, 1911. évi május hó 29-én. Papp József könyvnyomda tulajdonos.” Ezután az előfizetők neveinek felsorolása következik, összesen 175 név. A további kutatás feladata annak megvizsgálása, hogy e nevek mögött milyen vallásos közösség húzódott meg. Egy biztos, a fenti szöveg feltételezi, hogy a könyv régen ismert „keresztyén hitoktató műként” él a köztudatban, mely után bibliai körökben olyan nagy az érdeklődés, hogy megfelelő számú előfizetőt tudnak összegyűjteni rá úgy, hogy nem szükséges a külön árusítása.

Közben Milton és *Az elveszett paradicsom* élte a maga irodalmi életét is. János Gusztáv (1841–1911) az irodalmárkodó veszprémi kanonok,⁹⁶ pontos, de olykor szolgálai műhelymunkával lefordítja Milton eposzát. Egy részlete már 1873-ban, a Gyulai Pál által szerkesztett *Budapesti Szemlé*ben megjelent,⁹⁷ de a teljes fordítás csak 1890-ben, az *Olcsó Könyvtár* 264. számaként látott napvilágot, mit 1904-ben (O. K. 681–685), majd 1916-ban (O. K. 1789–1798) is kiadtak. Ez a fordítás jelent meg 1930-ban Ravasz László előszavával az „Élő könyvek. Külföldi klasszikusok” sorozat 5. számaként (Franklin kiadás).

Érdekes epizódiként lehet megemlíteni, hogy an olasz orgonaművész-komponista E. M. Bossi (1861–1925) oratóriumnak dolgozta fel *Az elveszett paradicsom*ot (Il paradiso perduto), melyhez Milton eposzából Luigi Alberto Villanis írt szövegkönyvet. Az oratóriumot magyarul is kiadta 1906-ban a Budapest Zenekedvelők Egyesülete Miklós Elemér fordításában.

Századunkban is többen fordítottak Milton kisebb-nagyobb műveiből,⁹⁸ de a teljes *Elveszett paradicsom* fordítására csak a legutóbbi időben került sor. Jánosy István fordítása e dolgozat nyomdába adása után jelent meg

Ez a tanulmány vázlatos, sok következtetését kell még pontos kutatással igazolni. Így feladat lehet a népi bibliai közösségek feltérképezése, annak kimutatása, hogy milyen könyveket olvastak ezek a közösségek és hogy ezek a könyvek hogyan, milyen irányban befolyásolták ezeknek a közösségeknek eszmei arculatát.⁹⁹

Szigeti Jenő

Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez

(Babits Mihály: *Ősz és tavasz között*)

Babits Mihály *Ősz és tavasz között* című művének elemzésével azt kívánjuk feltárni, hogyan jön létre egy szöveg közvetlen (szemantikai) jelentése mellett származékos (szimbolikus) jelentése, tartalma.

A szimbolikus tartalom létrehozója az ismétlés. Az ismétlés által létrejött szimbolikus tartalom-hordozónak két alapvető típusát különböztetjük meg: a motívumot és az emblémát.

Egy irodalmi mű motívumainak nevezzük:

⁹⁵ WHITE E. G.: *Jézushoz vezető út*. Hamburg 1894. vö. SZIGETI J.: *E. G. White: Jézushoz vezető útjának* első kiadása. 1967. (kézirat)

⁹⁶ PERÉNYI JÓZSEF: János Gusztáv. Bp. 1912. VOINOVICH GÉZA: J. G. emléke. BpSz 1913.

⁹⁷ BpSz. 1878. nov.-dec. 6. sz. (III. köf.) 190–198. A VIII. é. 250–520. sorai.
⁹⁸ TÓTH ÁRPÁD: Milton, John kisebb költemények. Gyoma 1921. Ua: *Őrök virágok*. Bp. 1923. Ua: *Összes versfordításai*. Bp. 1949. T. SZABÓ ATRILIA: *Versek*. Turda 1929. KÉPES GÉZA: *A sziget éneke*. Bp. 1947. Milton John: *Sámson*. Ford.: DYBÁS TIHAMÉR. Bp. 1955. Milton: *Poeme-Versek*. Ford: KÉPES GÉZA, NEMES NAGY AGNES stb. Szerk. BARTOS TIBOR. Bev.: Lutter Tibor. Bp. 1958. *Az elveszett paradicsomból*: SZABÓ LŐRINC. *Világirodalmi Antológia*. III. Köt. Bp. 1962. 205–213. (Részletek a II. énekből.)

⁹⁹ A legjobb Milton-életrajz magyarul: LUTTER TIBOR: *John Milton; az angol polgári forradalom költője*. Bp. 1956. vö. LUTTER T.: *J. Milton; A paradicsom elvesztése c. költeménye és a 17. századi forradalom*. Világirodalmi Évkönyv. Bp. 1953.